

İngilis dilinin tarixi inkişafında şəxssiz konstruksiyalardan şəxslı konstruksiyalara keçid

Günay Mehrəliyeva 

Açar sözlər: *şəxssiz konstruksiyalar, şəxslı konstruksiyalar, qədim ingilis dili, orta dövr ingilis dili, tarixi sintaksis, SVO modeli, sintaktik yenidən təhlil, diaxronik dilçilik*

Keywords: *impersonal constructions, personal constructions, Old English, Middle English, historical syntax, syntactic reanalysis, SVO word order, diachronic linguistics, subject formation, grammatical change*

İngilis dilinin tarixi inkişafında baş verən ən mühüm sintaktik dəyişikliklərdən biri şəxssiz konstruksiyaların tədricən yoxa çıxaraq şəxslı konstruksiyalarla əvəz olunmasıdır. Qədim ingilis dilində bir sıra feillər müasir ingilis dilindən fərqli olaraq adlıq halda mübtəda tələb etmirdi. Bu konstruksiyalarda *experiencer* funksiyası daşıyan isim və ya əvəzlilər daha çox yönlük və ya təsirlik halda işlənirdi. Müasir ingilis dilində “He is hungry” konstruksiyası ilə ifadə olunan fikir qədim ingilis dilində “Him hungers” tipli konstruksiyalar vasitəsilə ifadə edilirdi. Bu fakt qədim ingilis dili sintaksisinin müasir ingilis dilindən əsaslı şəkildə fərqləndiyini göstərir.

Otto Jespersen şəxssiz konstruksiyaların yoxa çıxmasını “Man” anlayışının psixoloji inkişafı ilə əlaqələndirirdi. Onun fikrincə, insanın cümlədə semantik və psixoloji baxımdan ön plana çıxması şəxs bildirən isimlərin mübtədə mövqeyinə keçməsinə səbəb olmuşdur (Jespersen, 2007).

Son dövr tədqiqatlarında isə bu dəyişiklik yalnız psixoloji və sintaktik faktorlarla deyil, həm də diskurs-pragmatik və koqnitiv yanaşmalarla izah olunur. Müasir tarixi dilçilikdə şəxssiz konstruksiyaların transformasiyası “subjectification” və “constructional change” – “subyektivləşmə və konstruksional dəyişiklik” nəzəriyyələri çərçivəsində də araşdırılır (Traugott & Trousdale, 2013).

Şəxssiz konstruksiyaların nəzəri əsasları

Qədim ingilis dilində şəxssiz konstruksiyalar geniş yayılmışdı. Bu konstruksiyalarda *experiencer* (qavrayıcı subyekt) adlıq halda deyil, yönlük və ya təsirlik halda işlənirdi. Məsələn: Him hungrode (“O ac idi”). Bu konstruksiyada *experiencer* olan “him” adlıq halda deyil və cümlədə formal qrammatik mübtədə yoxdur.

Jespersen qədim ingilis dilində aşağıdakı konstruksiyaları əsas nümunə kimi təqdim edir:

“þæm cyngelícodon peran”

O, bu konstruksiyanın inkişafını aşağıdakı şəkildə izah edir:

1. þæm cyngelícodon peran
2. the king lícoden pearas
3. the king liked pearas
4. he liked pearas

Jespersenə görə hal şəkilçilərinin zəifləməsi və sintaktik qeyri-müəyyənlik nəticəsində əvvəlki tamamlıq ilkin mövqedən

mübtəda mövqeyinə keçmişdir. Beləliklə, “cause pleasure to” (zövq vermək) mənasını ifadə edən konstruksiya sonradan “receive pleasure from” (zövq almaq) mənasına çevrilmişdir. Bu semantik transformasiya tarixi sintaksisdə “reanalysis” (yenidən təhlil) – reinterpretasiya hadisəsinin klassik nümunələrindən biri hesab olunur. Çünki dil daşıyıcıları mövcud strukturu yeni qrammatik model əsasında yenidən interpretasiya etmişlər (Lightfoot, 2019).

Sintaktik yenidən təhlil və söz sırası dəyişikliyi

David Lightfoot şəxssiz konstruksiyaların yoxa çıxmasını generativ sintaksis və dil mənimsənilməsi nəzəriyyəsi çərçivəsində izah etmişdir. Lightfoota görə hər yeni nəsil dili əvvəlki nəslin nitq nümunələri əsasında yenidən qurur. Bu prosesdə struktur baxımından ikimənalı konstruksiyalar yeni sintaktik interpretasiyaya məruz qalır.

Lightfoot qeyd edir ki, qədim ingilis dili əsasən SOV modelinə malik olmuşdur. Lakin orta dövr ingilis dilində SVO modelinin sabitləşməsi nəticəsində OVS tipli konstruksiyalar qeyri-şəffaflaşmışdır. Məsələn, the king liked pears konstruksiyası keçid dövründə həm OVS, həm də SVO modeli üzrə interpretasiya oluna bilirdi. Yaşlı nəsil onu əvvəlki sintaktik model əsasında şərh etdiyi halda, gənc nəsil artıq SVO modelinə uyğun şəkildə qəbul edirdi. Bu dəyişiklik ingilis dilində subyekt-mərkəzli sintaktik sistemin formalaşmasının əsas mərhələlərindən biri hesab olunur. Müasir tarixi sintaksis tədqiqatlarında bu hadisə “canonical subject formation” – kanonik mübtəda strukturunun formalaşması prosesi kimi xarakterizə edilir (Denison, 1993).

Morfoloji sadələşmə və semantik dəyişiklik

Şəxssiz konstruksiyaların yoxa çıxmasında mühüm rol oynayan amillərdən biri də hal morfologiyasının zəifləməsi olmuşdur. Adlıq, yiyəlik və yönük hallar arasındakı formal fərqlərin azalması sintaktik reinterpretasiyanı asanlaşdırmışdır.

Olga Fischer və Wim van der Leek qeyd edirlər ki, qədim və orta dövr ingilis dilində bəzi feillər həm şəxssiz, həm də şəxslə şəkildə işləyə bilirdi. “To ail” kimi bəzi feillər müasir ingilis dilinə iki fərqli sintaktik model əsasında keçmişdir. Birinci modeldə *experiencer* (qavrayıcı subyekt) mübtəda funksiyası daşıyırdı, ikinci modeldə isə tamamlıq funksiyasında qalırdı. Bu paralel sintaktik modellərin mövcudluğu orta dövr ingilis dilinin keçid xarakterli qrammatik sistemə malik olduğunu göstərir. Müasir korpus əsaslı tədqiqatlar da göstərir ki, XIV–XV əsrlərdə şəxssiz konstruksiyalar sürətlə məhsuldarlığını itirməyə başlamışdır (Castro-Chao, 2021).

Şəxssiz konstruksiyaların yoxa çıxmasının səbəbləri

Tarixi dilçilikdə şəxssiz konstruksiyaların yoxa çıxması aşağıdakı əsas faktorlarla izah olunur:

1. şəxssiz feillərin bir hissəsinin istifadədən çıxması;
2. bəzi şəxssiz feillərin şəxslə feillərə çevrilməsi;
3. formal “it” mübtədasının yaranması;
4. SVO söz sırasının normaya çevrilməsi;
5. hal morfologiyasının zəifləməsi;
6. *experiencer*-in adlıq halda mübtədaya çevrilməsi;
7. semantik reinterpretasiya;
8. antropomərkəzli düşüncə modelinin inkişafı.

Müasir koqnitiv dilçilik yanaşmaları bu prosesi yalnız qrammatik dəyişiklik kimi deyil, insanın özünü “fəaliyyətin mərkəzi” kimi qavramasının dilə təsiri kimi şərh edir (Van Gelderen, 2011).

Beləliklə, qədim və orta dövr ingilis dilində mövcud olmuş şəxssiz konstruksiyalar tədricən şəxslı konstruksiyalarla əvəz olunmuşdur. Bu dəyişiklik sintaktik, semantik, morfoloji və psixoloji faktorların qarşılıqlı təsiri nəticəsində baş vermişdir. Jespersen bu prosesi insan amilinin ön plana keçməsi ilə əlaqələndirmiş, Lightfoot sintaktik yenidən təhlili əsas mexanizm kimi təqdim etmiş, Fischer və van der Leek isə keçid dövründə paralel sintaktik modellərin mövcudluğunu göstərmişlər.

Nəticə etibarilə, şəxssiz konstruksiyaların yoxa çıxması ingilis dilinin subyekt-mərkəzli qrammatik sistemə transformasiyasını əks etdirən fundamental tarixi dəyişikliklərdən biri hesab olunur.

Ədəbiyyat

1. Allen, C. (2019). *Case marking and syntactic reanalysis in the history of English*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198240969.001.0001>
2. Blake, N. (2022). *The Cambridge history of the English language: Syntax and grammatical change*. Cambridge University Press.
3. Breed, A., & Van Olmen, D. (2025). What we can learn from using a visual questionnaire to investigate Dutch and Afrikaans impersonal strategies. *Journal of Germanic Linguistics*, 37(2), 145–169. <https://doi.org/10.1017/S1470542724000102>
4. Castro-Chao, N. (2021). The development of *long* in Early Modern English: Impersonal verbs of desire in focus. *Atlantis*, 43(1), 145–168. <https://doi.org/10.28914/Atlantis-2021-43.1.07>
5. Denison, D. (1993). *English historical syntax: Verbal constructions*. Longman Linguistics Library.

6. Fischer, O., & Van der Leek, F. (1983). The demise of the Old English impersonal construction. *Journal of Linguistics*, 19(2), 337–368.
<https://doi.org/10.1017/S0022226700007775>
7. Jespersen, O. (2007). *A modern English grammar on historical principles* (Reprint ed.). Routledge.
8. Lightfoot, D. (2009). *Principles of diachronic syntax* (Re-issued ed.). Cambridge University Press.
9. Mayes, P. (2024). Low transitive constructions as typical clauses in English: A case study of the functions of clauses with the nonverbal predicate *be* in stance displays. *Languages*, 9(12), Article 372.
<https://doi.org/10.3390/languages9120372>
10. Traugott, E. C., & Trousdale, G. (2013). *Constructionalization and constructional changes*. Oxford University Press.
11. Van Gelderen, E. (2011). *The linguistic cycle: Language change and the language faculty*. Oxford University Press.
12. Van Kemenade, A., Hinterhölzl, R., & Struik, T. (2023). Word order change, architecture, and interfaces: Evidence from the development of V-to-C movement in the history of English. *English Language and Linguistics*, 7(25), 1–55.
<https://doi.org/10.18148/hs/2023.v7i25.189>